

МОВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ТВОРЧОСТІ Т.ШЕВЧЕНКА

Г. Вишневська,

асп.

Об'єктивація концептосфери сакрально-хтонічного у творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки

Тарас Шевченко і Леся Українка – світочі української літератури, яскраві представники нашої культури в її найкращих виявах. Віддалені часовим діапазоном, але такі близькі та схожі суспільними й естетичними ідеалами, баченням світу, духовними цінностями, мотивами, сюжетами, образами. Значною мірою зближує обох письменників реалізація в їх творах міфопоетичних уявлень українського етносу. Занурюючись своїм корінням у міфологічний світ давнього народного світосприймання, мова зберегла для нас багато посправжньому неперевершених зразків етносимволіки. Етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основою становлення особливих концептуальних мовних одиниць – етнокультурних концептів. Здебільшого подібні концепти є константами національних культур, що завжди живляться з невичерпних народних джерел. Пошук істинних цінностей не в останню чергу передбачає актуалізацію багатой літературної спадщини українського народу в його сучасному духовному світі, а саме таким є доробок цих майстрів слова. Образи русалок здавна причаровували митців слова своєю загадковістю. Їх опоетизовували у своїх творах М Маркевич, О.Пушкін, М.Гоголь, А.Міцкевич, О.Олесь та ін.

У запропонованій статті, виконаній в аспекті когнітивної лінгвістики, актуалізується зацікавлення сакрально -хтонічним концептом "русалка", вербалізованим за допомогою відповідної демонолексики. Концептуалізацію хтонічного в українській етнокультурі досліджували такі науковці, як: Н.Слухай, Т. Вільчинська, Н.Тяпкіна та ін. Предметом аналізу у даній статті стали семантико-аксіологічні особливості концепту "русалка". Не викликає сумнівів те, що поліаспектне вивчення концептосфери хтонічного у поетичних драматичних творах Великого Кобзаря та Дочки Прометея є важливим, необхідним і цінним напрямом лінгвістичних студій. Дослідження виконане на матеріалі поем "Причинна" та "Русалка" Тараса Шевченка і "Лісова пісня" та "Русалка" Лесі Українки. Більшість об'єктивованих у їх творах образів можна певною мірою кваліфікувати як знаки етнокультури, "як одиниці колективного знання, що мають мовне

вираження й позначенні етнокультурною специфікою" [2, 70]. Одним із таких знаків, або етнокультурних концептів, є відповідно концептуалізований у поетичній мові образ русалки.

Міфопоетичні джерела фіксують різні назви на позначення концепту "русалки", а саме: русавки, купалки, водяниці, лоскотухи, інтерпретуючи їх як богині земної води, які живуть на дні водоймищ або неназвані маленькі дівчатка, мертвонароджені чи приспані матерями [1, 449]. Русалки дуже гарні з лиця, тіло в них блакитне чи синє, зелені або чорні очі та довгі пухнасті вії. На перший погляд, русалки радісні, безтурботні, а насправді доля їхня сумна. Вони одягнені в довгі білі сорочки або ж голі, з розпущеним чорним чи зеленим волоссям до самих колін. За повір'ям, у русалок пальці на ногах з'єднані перетинкою, як у гусей, що видно по їхніх слідах. Сліди ці можна бачити тільки тоді, коли русалки, захоплені зненацька, поспіхом кидаються у воду; звичайно, перед тим, як покинути берег, вони ретельно загладжують пісок. За повір'ям, русалку може побачити тільки щаслива людина, але якщо вона комусь розкаже про це, з нею станеться велике лихо. Місяць – то їхнє сонце. Найбільше русалок з'являється ясної місячної ночі на Святому тижні, перед Зеленими святами у так званій Сухий, або Зелений, четвер. У цю пору, коли квітує жито, виходять вони на берег, щоб трохи просохнути. Особливо полюють тоді за гарними парубками, заманюють їх чудовими піснями, а спіймавши, лоскочуть попід руки; залоскотавши до смерті, тягнуть у воду. Душі вони не мають, а тільки серце. Мавки – то їхні подруги. Вважалося: якщо в русалки є гребінь, то вона може затопити будь-яке місце, розчісуючи своє хвилясте волосся; однак коли її коси висохнуть, вона відразу ж помирає. Ось чому русалки бояться відходити далеко від берега, не захопивши з собою гребеня... Злі вітри та зливи – робота русалок. Щоб хліба визріли і дали багатий урожай, погода потрібна тиха, тепла, з невеликими дощами; а тому в деяких місцевостях проводили обряди проганяння або проводів русалок [1, 449].

У "Слові, реченому христюльцем" (XIV ст.) зазначається, що язичники "вірують в Перуна, і в Хорса, і в вил, їх же число – три-дев'ять сестриниць, — називають окаянні невігласи і вважають їх богинями, і так кладуть їм треби і короваї...". З цього тексту видно, що вили – те саме, що й берегині; їх, як і берегинь, три-дев'ять сестриниць, а вили у південних слов'ян – це ті самі русалки у східних слов'ян. Знання про "три-дев'ять сестриниць" – русалок в Україні живе ще й досі. Так, на початку XX ст. Юрій Миролубов записав у кількох селах Подніпров'я імена 17-ти сестриниць: Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пшениця, Травниця, Катраниця, Березиця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Осиниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця. Пізніше він знайшов ще сім імен: Росяниця, Розовиця, Любісіпиця, Кануперниця, М'ятниця, Жапиця, Краса. Цей перелік, вважають дослідники, можна доповнити ще відомими в українській фольклористиці Полудницею,

Нічкою-Марухою та Гречухою. Кожна з цих русалок має свої обов'язки. Наприклад, Росяниця – опікунка роси, насичує трави живлющою силою, дає корм коровам, козам, які, у свою чергу, дають молоко. Тому кажуть: "Росяниця годує дітей молоком". Русалка Нічка (або Маруха, подібна до Кикимори) стежить, щоб жінки не прями вночі, не залишали без догляду в хаті куделі (особливо в п'ятницю) [1, 450]. Подібне стосується й інших демонологічних персонажів. У біблійних лексикографічних джерелах наголошується на приналежності русалок та мавок до потойбічного світу. Репрезентований численними контекстами у поетичній творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки концепт "русалка" також викликає всебічний інтерес у плані його номінування, реалізації дистрибутивного і дериваційного потенціалу його вербалізаторів, проте наші наукові дослідження спрямовані насамперед на дослідження семантики й конотацій аналізованого концепту. Досліджуваний матеріал засвідчує помітну спільність в лінгвальній об'єктивації концептуалізованого образу, однак з огляду на індивідуально-авторську специфіку його змалювання, у статті експлікований концепт розглядаємо спочатку у творчості Тараса Шевченка, потім – Лесі Українки.

Основними номінантами концепту "русалка" у Кобзаревих текстах є лексеми "русалка" ("*Хвили! Мої хвили! Привітайте русалоньку!*" [5, 288]), "сестри" ("*А я собі плила за водою, поки сестри не зустріли, не взяли з собою*" [5, 288]), "дніпрові дівчата" ("*І незчулась, як зустріли Дніпрові дівчата – та до неї, ухопили, та й ну з нею гратись, радісінкі, що піймали, грались, лоскотали, поки в вершу не запхали... Та й зареготались*" [5, 288-289]). Концептуальний аналіз досліджуваної одиниці у Шевченкових поемах "Русалка" та "Причинна" дає змогу виділити такі концептуальні смисли у її структурі, як: **"та, що спочатку була людиною"**: "*Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою. Та випливи русалкою...*" [5, 287]; **"та, локусом якої є вода (у Шевченка – Дніпро)"**: "*Та й замовкла русалочка, в Дніпро поринула, мов пліточка*" [5, 288]; "*Та не дійшла, довелося в Дніпрі ночувати*" [5, 288]; "*Прилітає соловейко щоніч щебетати; виспіває та щебече, поки місяць зійде, поки тії русалоньки з Дніпра грітись видуть*" [5, 10]; **"та, якій властива характерна зовнішність"**: "*Голі скрізь: з осоки коси, бо дівчата*" [5, 7]; **"та, що асоціюється із загубленою матір'ю дитиною"**: "*Що чорніє над водою, щось біле блукає. Може, вийшла русалонька матері шукати*" [5, 5]. Наведені контексти показові у тому плані, що об'єктивують низку інших моментів, пов'язаних із образом русалки: медіатора-локатива, яким є очерет, осока, медіатора-хроноса, яким є ніч (північ), медіаторів-агентивів – зозулю, півня ("*Треті півні: кукуріку! – Шелеснули в воду*" [5, 8]), здатність до метаморфоз тощо.

В українській етнокulturі семантика концепту "русалка" підтверджує амбівалентну природу відповідного образу, проте у Шевченкових текстах він реалізується, насамперед, як негативно маркований, об'єктивуючи

такий семантичний компонент, як **"та, що є небезпечною, загрозливою силою для людей"**: *"А я вийду гуляти з ним, а ти й залоскочеш"* [5, 287]; *"Залоскочи, моє серце, нехай не сміється надо мною, молодою, нехай п'є-уп'ється"* [5, 288]. Як бачимо, Т. Шевченко акцентує увагу на основній характеристичній ознаці русалки – **"та, що може загубити, залоскотавши"**: *"Кругом дуба русалоньки мовчки дожидали; взяли її, сердешную, та й залоскотали"* [5, 8]. Певну амбівалентність образу русалки демонструють протиставлювальні смисли: **"та, що вбиває"**: *"А може, жде козаченька, щоб залоскотати"* [5, 5] і **"та, що здатна на співчуття"**: *"Одна тільки русалонька не зареготалась"* [5, 289].

Об'єктивація відповідного концепту в Лесиній творчості, з одного боку, засвідчує, що вона йшла тим шляхом, що й Шевченко, наслідуючи етноміфопоетичну традицію, з іншого – поетеса витворює неперевершений образ саме лісової русалки – Мавки, який став наскрізним образом-символом у драмі-феєрії "Лісова пісня". Основними номінантами концепту "русалка" у поетичній картині світу Лесі Українки є: "Мавка (лісова русалка)" (*"З-за стовбура старої розщепленої верби, виходить Мавка, в ясо-зеленій одежі, з розпущеними чорними з зеленим поліском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах"* [3, 102]), "Русалка (водяна)" (*"водяній царівні нема на світі рівні!"* [3, 92]), "Русалка Польова" (*"З жита раптом вириває Русалка Польова; зелена одіж на ній просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать..."* [3, 141]), "Гірська русалка (Літавиця)" (*"Там мої сестриці, там гірські русалки"* [3, 113]).

Аналізований матеріал дозволяє виділити такий концептуальний фрагмент у структурі цього концепту, що маніфестує етнонаціональну природу русалки, як **"та, що є волелюбною"**: *"Вільні літавиці будуть танцювати коло по травичі наче блискавиці!"* [3, 113]; *"Який-бо ти, дідусю, став суворий! Се ти мене отак держати будеш, як Водяник Русалку?"* [3, 104]; **"романтична натура"**: *"Я слухаю тебе...твого коханья..."* [3, 123]; **"безтурботна"**: *"Всі русалки, мов рибоньки, веселії грають, а у неї завжди хмари чоло укривають"* [4, 141].

Леся Українка розширює уявлення, пов'язані з місцем перебування русалок, експлікуючи семантичний компонент **"та, локусом якої є водойма"**: *"А як зайде місяченько, почина світати, – тихо пливе русалонька в підводні палати"* [4, 141]; *"В мене палати кращі од царських, із дорогого кришталю, в мене віночок з чистого злата, з перлів дрібних та коралю"* [4, 143]; **"та, локусом якої є гори"**: *"Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці, там гірські русалки"* [3, 113]; **"та, що живе в гурті"**: *"Біжить милий до русалки, та й не добігає, бо із річки – русалочок юрба випливає"* [4, 143].

Слідом за народнопоетичною традицією, Леся Українка наділяє своїх русалок і негативними рисами, і позитивними якостями. Інтенціональне поле цього концепту об'єднує аксіологічно протилежні

семантичні компоненти. З одного боку, "русалка" – це **"та, що захищає природу"**: *"Дідуню! Лісовий! Біда! Рятуйте!... Там хлопець ріже очерет на дудки"* [3, 101]; **"покірна"**: *"Дурний Лукаш, що проміняв на тебе; бо то було таке покірне, добре, хоч до рани прикладай..."* [3, 166]; **"готова пожертвувати собою заради інших"**: *"...черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки польової"* [3, 143]; **"жаліслива"**: *"І знов тихо, з неба світить промінь місяченька. Ломить руки русалонька біля козаченька"* [4, 143]. А з іншого – **"спокусниця, звабниця"**: *"Козак слуха тую пісню, слуха, умліває, а русалонька до нього руки простягає"* [4, 143]; *"Любий козаче, чого ти ходиш смутний по темному гаю? Слухай, козаче, пісню русалки, – тож я для тебе співаю!"* [4, 142]; *"Ходить смутний козаченько та думку гадає, а русалка чеше коси та пісню співає"* [4, 142]; *"Обступили козаченька, в гаю залунало, наче крик, неначе регіт, далі тихо стало..."* [4, 143]; **"та, що підмовляє"**: *"Дивіться, он, той, що там блукає, такий, як батько ваш, що вас покинув, що вашу ненечку занастив. Йому не треба жити"* [3, 126]; **"душогубиця"**: *"Ми спустились на дно, де темно, холодно, на дні лежить рибалка над ним сидить Русалка"* [3, 92]; **"мстива, злопам'ятна, злорадна"**: *"Потім знову подивилась, промовила тихо: "Побрався ти, козаченьку, та на своє лихо!"* [4, 142]; *"Не завжди там буде щастя, де твоя хатина, – зостануться сиротами жінка і дитина!"* [4, 142]; *"Будеш знати, козаченьку, як русалка любить, скоро ж тебе те кохання з сього світу зубить!"* [4, 142]; **"та, що ненавидить людей, губить їх"**: *"Ой леле! Хижу? То се тут люди будуть? Ой ті люди з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!.. Залоскочу тих натрутнів, як прийдуть!"* [3, 101].

Позитивна маркованість у Лесиних текстах супроводжує такі концептуальні смисли, як-от: **"та, що має характерну зовнішність"**: *"З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж на ній просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать..."* [3, 141]; є то **"веселою і грайливою"**: *"Як навесні починає крига розтавати, збираються русалоньки до моря гуляти"* [4, 141]; *"Її сестри на дні моря по пісочку ходять шукать перлів та коралів, і таночки водять"* [4, 141]; *"Веселії, безжурнії ті легкі таночки! То граються із рибками, то роблять віночки"* [4, 141]; то **"задумливою"**: *"Вона ж сидить геть окремо, до їх не вступає, та безкраї свої думки думає, гадає"* [4, 141].

Як і в Т. Шевченка, у Лесі Українки концепт "русалка" акумулює смисл **"та, що здатна до співчуття"**: *"Русалонька на ту пару тільки подивилась, змінилася у личеньку, за серце схопилась"* [4, 141]. Як і в Кобзаревій спадщині, експлікація відповідного образу у Лесиній творчості маніфестує уявлення про нього як демонси́лу, засвідчені концептуальними смислами: **"та, що гуляє вночі та не боїться стихій"**: *"Діждалася, вертаються русалки додому в темну нічку, серед бурі,*

блискавиці й грому" [4, 141]. Як і в Шевченка, в ідіолекті Лесі Українки реалізується смисл **"та, що спочатку була людиною"**: *"Гуля всюди тая слава, та вже перестала, а дівчина під водою Русалкою стала"* [4, 140]; *"Я вже не тая, що перше (лиш не забула кохати!), я вже русалка – і під водою маю осяйні палати"* [4, 142-143], але після смерті стала **"безсмертна"**: *"Ні, я не можу вмерти...а шкода..."* [3, 123]. Письменники акцентують увагу на особливостях вдачі русалок, яка у Шевченка – **"шалена"**: *"Мов скажені, летять до дуба... нічирк..."* [5, 7], а в Лесі – **"бентежна"**: *"Та не має русалонька і там супокою: не втопила свого лиха навіть під водою!"* [4, 140]; *"Пливе з ними і дівчина гуляти до моря, – у чужий край, у далекий, тікати од горя..."* [4, 141]; *"Та й у серці в русалоньки спокою немає, – і грім отой немов її трохи розважає"* [4, 141].

Проте якщо сакральнo-хтонічний концепт "русалка" у творах Т.Шевченка зміщується у бік негативних конотацій, можливо, тому, що у баладах, крім народних вірувань, використано також мотиви й образи народних пісень про матір, яка топить позашлюбну дитину, котра стає злою та мстивою русалкою, то у текстах Лесі Українки змальована демоносила виразно амбівалентна. Позитивні конотації, що супроводжують образ русалки, збереглися під впливом язичницьких уявлень про нечисту силу, яка не лише шкодила, але й допомагала людині. В обох авторів у семантиці досліджуваного концепту відображається як язичницька, так і християнська картина світу, пізнати які означає проникнути у світ давніх українських вірувань, який захоплював, захоплює і буде захоплювати митців українського слова. Але в письменниці домінує перша, що характеризується шанобливим ставленням до духів природи, а в Т.Шевченка – швидше, остання, пов'язана з експлікацією уявлень про гріх, страхом втратити душу. Про позитивне чи негативне забарвлення демононазв сигналізують конотації, що доповнюють предметно-понятійний зміст демонологічних назв і надають їм експресивної функції. Незважаючи на певні відмінності у творенні образів русалок, і в Т.Шевченка, і в Лесі Українки вони є неповторно виписаними. Про це свідчить семантика проаналізованого концепту. Загалом, об'єктивація образу русалки у текстах видатної письменниці демонструє тяглість української етноміфопоетичної традиції та наслідування традицій українського поетичного слова, яскравим виразником якого у середині XIX ст. був Великий Кобзар.

1. *Войтович В.* Українська міфологія. – К., 2005; 2. *Воркачев С. Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1; 3. *Українка Л.* Вірші та поеми. – К., 2008; 4. *Українка Леся.* Усі твори в одному томі. – К.– Ірпінь, 2008; 5. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1986.